

Олексій Мусієздов (Харків)

ФЕНОМЕН МІСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Я є тим, чим я є, завдяки контексту,
у якому я знаходжуся.

Х. Л. Хікс

Тема ідентичності останнім часом є доволі популярною в науках, що досліджують людину та суспільство. Напевно, небезпідставно заведено вважати, що поняття ідентичності є корисним інструментом пояснення людської поведінки. Однак перед тим, як почати з ним працювати, варто коротко розглянути, що ж саме мається на увазі, коли застосовують це поняття.

Відразу зазначимо, що для психоаналізу, у якому виникла дана тема, як і для психології та більшості «психолого-орієнтованих» концепцій, більш важливим є поняття ідентифікації. Це цілком зрозуміло, оскільки, беручи за основу психічне здоров'я людини, основну увагу приділяють тому, як відбувається процес психічного пристосування до навколишнього середовища. Питання ж про те, якими є конкретні параметри навколишнього середовища, так і результату пристосування (ідентичності), виявляється другорядним.

У психоаналізі ідентифікація інтерпретується, головним чином, як несвідомий процес наслідування індивідом поведінки чи певних якостей тієї особи, з якою він себе ототожнює¹. Таке наслідування є, з одного боку, способом захисту особистості від тиску інстинктів, а з іншого — механізмом формування супер-Его. Ототожнюючи себе зі зразком, індивід приймає щодо себе рольові вимоги, які походять із цього зразка, — так відбувається формування особистості. На думку багатьох дослідників (наприклад, Е. Еріксона), ідентичність, що формується в результаті ідентифікації, є чимось більшим, ніж простою сумою особистісних ідентифікацій. Ідентичність (*Его-ідентичність* як понятійний еквівалент індивідуальної ідентичності) — стан внутрішньої рівності індивіда самому собі, його безперервне переживання себе як цілості. У цьому значенні ідентичність виступає як своєрідне особистісне ядро. Тому «правильне» формування, «правильна» модифікація ідентичності (ідентифікація) залежно від умов, що змінюються, і її збереження перебувають у фокусі психологічних досліджень ідентичності.

Поняття ідентифікації та ідентичності виникає у зв'язку з проблемою особистості та соціалізації. Адже людина включається у суспільство за допомогою ототожнення себе з тими або іншими суб'єктами, групами тощо, які є значущими для індивіда й тому слугують для нього зразками поведінки. Тому ідентифікація визначається як

«психологічна категорія, що відображує процес і результат емоційного та іншого самоотождоження індивіда з іншою людиною, групою, зразком чи ідеалом»².

Різні соціологічні підходи по-різному розставляють акценти у вивченні ідентичності та ідентифікації, відштовхуючись, утім, від «споконвічного» психологічного змісту даного поняття³. Ідентифікація переважно розглядається: як механізм соціалізації, як спосіб прийняття соціальних ролей при входженні до групи (З. Фройд, Л. Бандура, Т. Парсонс), як засіб інтерналізації об'єктивної реальності (П. Бергер, Т. Лукман), як механізм вбудовування «Я-концепції» у соціальне оточення тощо. Вона проявляється в усвідомленні групової приналежності, формуванні соціальних установок (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід).

Питання про ідентифікацію як про формування ідентичності залишимо осторонь. Наразі відзначимо наступне: якщо з точки зору психології, яка розуміє ідентичність як свого роду особистісне ядро, було б достатньо незвичним припускати можливість існування більш ніж однієї ідентичності у одній й тій самій людині⁴, то у концепціях, що приділяють більше уваги соціальній складовій ідентичності, це цілком звичайна й доволі поширена ситуація. Так, наприклад, можна згадати концепцію «множинності Я» (*multiple Selves*): індивід має стільки ідентичностей, скільки ролей він виконує⁵.

Критику цього підходу можна побачити, наприклад, у концепції Р. Тернера, який стверджує, що ідентичність не може бути зведеною до ролі. Р. Тернер вважає, що особистість є носієм двох видів ідентичності, які він називає «часткова ідентифікація» («Я-образ» (*self-image*)) і «відносно стала самоконцепція» («Я-концепція» (*self-conception*)). Такі міркування мають чимало спільного з концепціями того ж Дж. Г. Міда стосовно *I i Me*; з «виконавцем» і «масками», «образами» у драматургічній соціології Е. Гофмана, з концепцією М. Куна та Т. Мак-Партленда, які виділяють консенсуальні (соціальні) і субконсенсуальні (особистісні) ідентичності; з підходом Р. Дженкінса, який розрізняє «номінальні» (зовнішні, соціальні) і «есенційні» (англ. *virtual*) (внутрішні, особистісні) ідентичності тощо. Цікавим є й підхід А. Турена, який стверджує, що соціологія створить свій предмет лише тоді, коли елімінує зі свого словника поняття соціальної ролі на користь концепції ідентичності (оскільки поняття ролі апелює до взаємозгодженості норм і очікувань, тоді як в реальності це відбувається далеко не завжди).

Таким чином, у більшості концепцій акцент робиться на розгляді зв'язку індивіда з суспільством, на розгляд, у першу чергу, особистісної ідентичності як екстерналізації інтерналізованого і навпаки. Для цього, як бачимо, і здійснюється розрізнення індивідуальних та соціальних ідентичностей. Й індивідуальні, і соціальні ідентичності входять до складу структури особистості, але при цьому соціальні ідентичності ще й мають свої «еквіваленти» у соціальній реальності. Іншими словами, у кожному конкретному суспільстві існує певна сукупність ідентичностей⁶, а індивіди, посідаючи певну позицію у суспільстві, отождожують себе з ними (немовби приймають їх на себе). Результатом такого процесу (ідентифікації) і виступає особистість у соціологічному значенні — як соціалізова-

ний індивід, який «вміє» жити у суспільстві, принаймні у тій соціальній позиції, яку він посідає.

Ми вже зазначали, що психологію, яка акцентує увагу на емоційній складовій ідентифікації⁷, цікавлять питання про те, як переживається індивідами власна приналежність до групи, які почуття це викликає, наскільки сильним є зв'язок із групою тощо. Для соціології подібна постановка питання також доречна, оскільки від міри зв'язку індивіда з групою (від «сили» ідентифікації) залежить ступінь прийняття ним групових норм та цінностей, а отже, і норм та цінностей суспільства в цілому, що важливо з точки зору інтеграції суспільства. Як приклад можна навести класичну теорію аномії Е. Дюркгейма, згідно з якою в періоди суспільних криз сила і дієвість соціальних норм послаблюється, що призводить до збільшення кількості випадків девіантної поведінки⁸. Взагалі ж для соціології проблема ідентичності найчастіше постає в ракурсі «неадекватності» особистісних ідентичностей соціальним, конфліктів ідентичностей (що втілюються у рольових конфліктах), труднощів з конструюванням ідентичностей (ідентифікаційні практики) тощо. Тут мова може йти про соціальні норми та цінності, що приймаються індивідом, про соціальні ролі, про маргіальність тощо. І ця тема виявляється актуальною, у тому числі в контексті міркувань про соціальні зміни, які, певно, якраз і створюють подібні проблеми⁹. Досліджуючи ідентичність переважно з точки зору функціонування суспільства, соціологія шукає відповідь на питання про те, яким чином у суспільстві відтворюються і змінюються соціальні норми і ролі (наприклад, Т. Парсонс), у яких випадках і чому це відтворення порушується (наприклад, Р. Парк), яким чином люди виконують ролі (наприклад, Е. Гофман) тощо.

З огляду на сказане доречно навести низку питань, що цікавлять соціологію у зв'язку з проблемою ідентичності. Одним із перших буде питання про те, чим є комплекс якостей, пов'язаних з тією чи іншою соціальною позицією і позначених поняттям ідентичності, зокрема: що означає бути представником соціальної групи, яка займає певну позицію у суспільстві, що означає мати певну ідентичність, якими є критерії, що відрізняють представника однієї групи (носія однієї ідентичності) від іншої. Відповідь на це питання пов'язана зі з'ясуванням особливостей як поведінки, так і свідомості. В даному випадку соціологія цікавиться, умовно кажучи, «об'єктивними» ідентичностями, що існують безвідносно до того, як вони сприймаються самими індивідами. Так, наприклад, вводячи поняття «рухливість структури» для характеристики пострадянських трансформацій, С. А. Макеев стверджує, що у нашому суспільстві формуються нові соціальні позиції (ідентичності), які в принципі можуть бути визначеними через ключові ознаки поведінки і характерні риси для тих, хто ці позиції займає, але при цьому ці позиції (ідентичності) ще не дістали стійких назв — вони ще перебувають у процесі «пізнання» суспільною свідомістю¹⁰.

Мабуть, давно вже стала загальником міркувань про суспільство теза про те, що соціальний світ — це світ, що існує не лише об'єктивно, у якому суспільні відносини — це відносини «визначені, необхідні, незалежні від волі людей, які у них

вступають» (К. Маркс), але й світ, що сприймається людьми. І для функціонування соціуму дуже важливим є те, яким чином цей світ сприймається. Оскільки ідентичності, породжувані в процесі взаємозв'язків і взаємовідносин, є соціальними продуктами, відносно стабільними елементами об'єктивної соціальної реальності, вони є своєрідними «знаками» соціальної структури: люди впізнають себе й інших як представників тих чи інших соціальних позицій, а отже, — носіїв певних ідентичностей, і поводяться відповідно до такого визначення або самовизначення¹¹. За такого підходу більш явно виражено прямий зміст слів «ідентифікація» та «ідентичність»: «ідентифікація» у перекладі з латини — це «ототожнення». Ідентифікація, або ототожнення, — це встановлення тотожності між двома об'єктами. Тобто встановлення тотожності¹² об'єкта якійсь (будь-якій) позиції (елементові) у рамках якої-небудь (будь-якої) системи класифікації. Стосовно предмета соціології таким об'єктом виявляється індивід або група, а такою системою класифікації — класифікація соціальна, тобто соціальний простір як система соціальних позицій. У цьому випадку позиція в рамках класифікації, соціальна позиція — це і є ідентичність. Тут, повторимося, ідентичності — інша назва на позначення елементів структури, своєрідні мимовільні «знаки» (чи, точніше, «ефекти») соціальної структури, що розглядаються виключно як індикатори соціальних позицій, мають інтеріоризовану суб'єктивну природу. Питання ж, які можуть бути порушені, враховуючи сказане, стосуються того, які ідентичності існують у суспільній свідомості, чим вони характеризуються (на підставі чого впізнаються) і як називаються (які значення втілюються у їхній назві), як вони співвідносяться між собою (структура) і, мабуть, головне питання, — яким чином вони співвідносяться з ідентичностями, що існують об'єктивно.

Іншими словами, в принципі ми можемо співвідносити (ідентифікувати) себе з чим або з ким завгодно, однак, якщо для соціології, як ми зазначили, цим чимось є переважно соціальні позиції та групи¹³, то для інших дисциплін, як і для побутової свідомості, часто-густо це просто певні образи і/або зразки, які далеко не завжди мають стосунок до соціальної структури.

Доволі часто ці зразки знаходять в історії¹⁴ — постулюють їхнє існування і намагаються порівнювати з ними себе і/або своїх сучасників. Таке порівняння, природно, пов'язане з тими чи іншими переживаннями, емоціями з приводу результату порівняння (самоповага, почуття власної гідності, гордість чи, навпаки, засмучення, коли виявляється, що порівняння не на власну користь чи не на користь сучасників: «зараз все не так, як раніше»¹⁵). Власне, для психології саме цей момент і є найсуттєвішим у розробці проблеми ідентифікації, оскільки адекватна самооцінка і позитивні емоції виступають однією з найважливіших складових психічного здоров'я індивіда. Тому можна сказати, що однією з причин самоідентифікації з тими чи іншими зразками є необхідність підтримки почуття власної гідності, власної значущості. А досягається це, як ми сказали, шляхом порівняння себе з іншими — незалежно від того, існують вони зараз чи існували раніше, існують реально чи ні тощо; важливим є те, що я або відповідаю зразку, або відрізняюся від нього на гірше

чи на краще. В цьому випадку соціологію буде цікавити, з якими зразками ідентифікують себе індивіди, чому саме з цими, а не з іншими, як виникли уявлення про ці зразки, яких цілей бажають досягти, співвідносячи себе й інших з тими чи іншими зразками тощо¹⁶.

Відповідно, слід висловити кілька зауваг з приводу відмінності соціологічного бачення даного питання від акцентів, які розставляються іншими науками у розгляді зазначеної теми. Кажучи про те, що соціальний світ — це світ і об'єктивний, і уявний (символічний), ми стверджуємо, що явищам соціального світу відповідають чи можуть відповідати більш або менш визначені значення, смисли. Власне, саме цією ідеєю керувалися ще В. Дільтей та Г. Ріккерт, розрізняючи «науки про природу» та «науки про дух» (або «науки про культуру»). Відмінність же соціології від інших «наук про культуру» полягає у тому, що для соціології принципове значення має соціальна детермінація смислів: смисли, значення та їхні зміни пояснюються саме соціальними факторами, залучення інших факторів, за великим рахунком, не релевантне з точки зору соціології. Інші ж науки, хоча й можуть не ігнорувати соціальний контекст, але не зводять пояснення смислів лише до нього. Іншими словами, у зв'язці «соціальний контекст — смисли» для соціології первинним є перше, тоді як для інших наук — друге¹⁷.

Чим же є соціальний контекст, яким соціологія пояснює як існування, так і зміну ідентичностей? Ризикну висловити припущення, що соціологічний погляд на соціальний світ можна передати виразом: «Якщо зорі запалують, виходить, це комусь потрібно». При цьому не йдеться обов'язково про чийось інтенцію (намір). «Інтенція» — категорія, що належить до свідомості, а, як ми добре знаємо, далеко не вся людська поведінка є усвідомленою. Навіть у М. Вебера, який наполягав на тому, що соціальна дія конститується суб'єктивною рацією, власна інтерпретація зв'язку протестантської етики й «духу капіталізму» зовсім не передбачає, що пояснення, яке у зв'язку з цим робить дослідник, тотожне суб'єктивному сенсу діючих індивідів¹⁸. У марксистському ж трактуванні особливо помітним є саме соціологічний погляд на предмет: дослідника має цікавити, «...які рушійні сили приховуються, у свою чергу, за... спонуканнями, якими є ті історичні причини, які у головах діячів набули форми даних спонукань»¹⁹. Іншими словами, посилання на «намір» діючого індивіда як втілення усвідомленого бажання не має виступати кінцевим пунктом пояснення поведінки, сам він має бути підданий поясненню²⁰. А пояснюється він тією системою суспільних відносин, до якої залучений індивід. Діючий індивід у цьому сенсі — не більш (але й не менш!) ніж свого роду посередник²¹ між моментами відтворення суспільства як такого. Тому завдання соціології якраз і передбачає пояснення людської поведінки через її суб'єктивну рацію («намір», «усвідомлений» інтерес), а також пояснення самої суб'єктивної рації через існуючу систему суспільних відносин (опис «об'єктивного інтересу» і можливість його реалізації на практиці).

«Об'єктивний інтерес» диктується сформованими суспільними відносинами, у яких індивіди, що займають різні соціальні позиції, конкурують між собою за

розподіл тих чи інших (багато в чому символічних) суспільних благ. Тому перерозподіл на свою користь, а також зміна всієї системи розподілу благ і виступає таким інтересом. А оскільки соціальний світ сприймається, є світом значень і смислів, то боротьба спрямовується на зміну легітимного способу бачення цього світу²². Елементами бачення соціального світу і є сприйняті ідентичності²³. Через це соціологічний аналіз має містити дослідження не лише «об'єктивних» ідентичностей, їхніх значень і співвідношень між ними, але і того, що, хто і з якою метою про них говорить, стверджуючи цим їхнє існування. Таким чином, основний наш засновок такий: якщо про міську ідентичність говорять, отже, говоріння про неї реалізує певні інтереси мовців, а тому наше завдання — з'ясувати, в чому полягають ці інтереси і як говоріння про міську ідентичність ці інтереси реалізує.

Таким чином, ідентичності, присутні у суспільній свідомості (точніше, в уявленнях індивідів про соціальний простір), можна назвати *номінальними*, оскільки (в ідеалі) вони усвідомлюються настільки, що можуть бути втіленими (і втілюються) у назвах — номінаціях²⁴. З іншого боку, можна говорити про ідентичності *реальні* — тобто ті позиції, які визначають різні практики індивідів («практичний» аспект соціального простору) безвідносно до того, наскільки чітко вони усвідомлюються в уявленнях²⁵. Іншими словами, *реальні* ідентичності є реальними в сенсі структурної визначеності й відбиття у мові. *Номінальні* ж ідентичності є номінальними в сенсі розрізнення і втілення у мові безвідносно до їхнього «структурного існування» і втілення у практиках²⁶.

* * *

Розглядаючи міську ідентичність у рамках означеної нами схеми аналізу, необхідно насамперед порушити питання про те, чи існує міська ідентичність, і якщо так, то чим вона характеризується 1) як сукупність якостей, пов'язаних із місцем проживання: місто — село (ідентичність реальна) і 2) як комплекс уявлень про приналежність до міських жителів (ідентичність номінальна). До останнього (що в нашому випадку виявляється, мабуть, найважливішим) долучаються також питання про актуалізацію теми міської ідентичності (яким чином втілюється визначення себе й інших у межах цієї системи класифікації, яка відкривається можливість для досягнення тих чи інших цілей, реалізації тих або інших інтересів).

Міська ідентичність пов'язана, як мінімум, з трьома можливими системами класифікації, в координатах яких вона може бути протиставлена іншим елементам:

- місто — село;
- місто — інші міста;
- місто — столиця.

У кожному випадку залежно від обраних (значущих з точки зору цілей того чи іншого дослідника) критеріїв стає можливим говорити про існування, якщо не про ідентичність як таку, то, як мінімум, про певну позицію в рамках системи класифікації. Методологічне питання, однак, полягає в тому, наскільки критерії, обрані

дослідником, виявляться значущими з точки зору самих індивідів, що займають ці позиції.

З одного боку, практично будь-яка (в даному випадку просторова) відмінність може бути актуалізованою у суспільній свідомості тільки за певних умов. З іншого боку, запропонована тут просторова відмінність місць проживання є, звичайно, далеко не єдиною з низки причин. По-перше, фізичний простір, як правило, виявляється тісно пов'язаним з простором соціальним²⁷. Це можна пов'язувати як із бажанням людей жити (селитися) там, де мешкають ті, хто займає подібну соціальну позицію²⁸, так і з особливостями «виробничої» організації навколишнього середовища²⁹. У будь-якому разі за просторовими відмінностями слід бачити відмінності соціальні, і саме вони й роблять актуальною тему міської ідентичності. До таких відмінностей можна віднести, наприклад, і різний доступ до різного роду благ, як правило, різний характер праці (сільськогосподарська vs несільськогосподарська), різні повсякденно-побутові практики, в цілому спосіб життя, можна говорити також про різні цінності, політичні вподобання, навіть вікові відмінності тощо. По-друге, саме місце проживання, що характеризується соціальними, культурними, етнічними, мовними і подібними особливостями впливає на формування індивідів, які стають схожими між собою й відрізняються від мешканців інших місць³⁰. Існуючі відмінні риси мешканців того чи іншого населеного пункту, таким чином, цілком дозволяють говорити про існування «реальної ідентичності мешканця даного населеного пункту» або «реальної ідентичності подібних населених пунктів» — наприклад, про «реальну міську ідентичність» (на протигагу номінальній). Все це знаходить своє відображення у свідомості, коли міські жителі достатньо впевнено відрізняють себе від сільських і навпаки, коли місцеві мешканці можуть «впізнати» приїжджого тощо. Ця фіксація відмінностей є підставою для протиставлення ідентичностей, але питання в тому, чи є вона *достатньою* підставою для цього, чи достатньо простої фіксації відмінностей для того, щоб розрізнення «ми — вони» переживалося як значуще, щоб власна ідентичність (мешканця того чи іншого населеного пункту) розцінювалася як така, що вимагає захисту тощо?

Подібні міркування, в принципі, не нові для соціології. Так, наприклад, ще класики марксизму говорили про «клас-у-собі» і «клас-для-себе», де перше — це клас як спільнота, породжена структурними умовами існування, а друге — клас як спільнота, що усвідомила свої класові інтереси, готова їх обстоювати і може (озброєна ідеологією як класовою свідомістю) їх обстоювати, виступаючи, таким чином, справжнім суб'єктом історичного процесу³¹. Першим кроком для перетворення «класу-у-собі» на «клас-для-себе» якраз і є фіксація класових відмінностей. Однак самої цієї фіксації виявляється недостатньо, потрібна ще й ідеологія, яка інтерпретує місце і роль класу в суспільстві й історії, формулює його інтереси й намічає необхідні дії з відстоювання класових інтересів.

Інтерпретація місця і ролі класу в історії в нашому випадку виявляється аналогічною до інтерпретації місця і ролі поселення (і далі — місця і ролі його мешканців). У соціальному світі, який характеризується розподілом не лише

матеріальних благ, але й символічних, можна говорити про розподіл престижу між різними об'єктами³², в нашому випадку між місцями проживання. Йдеться про уявлення щодо тих чи інших місцевостей (населених пунктів, регіонів), про репутацію міста (локальні «бренди»), культурно-символічні образи міста тощо. Так, наприклад, можна пишатися тим, що ти як мешканець міста є долученим до благ цивілізації або як сільський мешканець — до природи і/або традиції³³, що ти живеш у певному місці, яке має ту чи іншу культурну цінність чи символічну значущість³⁴.

Розподіл символічних благ (престижу) пов'язаний з розподілом благ матеріальних³⁵, але не вичерпується ним. Неабияке значення має також репутація міста, пов'язана з його історією, наприклад, для обґрунтування символічної значущості міста зазвичай звертаються до пошуку важливих історичних подій, легенд, особистостей, пов'язаних з цим містом тощо (зазвичай, хоча і не завжди, позитивних)³⁶. Але оскільки історія не має однозначної інтерпретації, для різних соціальних груп і/чи регіонів як значущі будуть виступати різні події, історичні діячі тощо³⁷. Тому суттєвим виявляється й те, хто інтерпретує значущість того чи іншого міста. А, враховуючи, як ми вже казали, психологічно й ідеологічно зумовлене бажання самовиправдання, цей момент тим більше не можна ігнорувати. Ось чому є сенс говорити не тільки й не стільки про «уявлення взагалі», скільки про уявлення інгрупи (мешканців міста) і аутгрупи (тих, хто такими не є), тобто про авто- і гетеростереотипи.

Якщо ж розглядати положення індивідів у системі розподілу як матеріальних благ, так і престижу, пов'язаних із місцем проживання, то, очевидно, йтиметься про різні статуси (про їхню ієрархію), які, сприйняті й зафіксовані на рівні суспільної свідомості, можуть виступати як щось бажане або небажане, про стратегії збереження чи зміни свого статусу тощо. У найзагальнішому значенні можна говорити про культурно-символічні опозиції «центр — периферія», «високе — низьке», «культурне — профанне», «елітарне — масове» тощо³⁸, як мінімум тому, що вважається вигіднішим (у різних значеннях) належати до престижного, культурно цінного і дистанціюватися від не-престижного, не-цінного³⁹. Саме на це й спрямовані стратегії соціальної мобільності, пов'язані з місцем проживання: або стати мешканцем престижного місця, або легітимізувати престижність власного⁴⁰. У річище останньої стратегії вписується конструювання міської ідентичності. У контексті протиставлень «місто — село», «місто — інші міста», «місто — столиця» актуалізація ідентичності свого міста слугує меті надання йому значущості⁴¹. Ця мета є важливою не тільки в психологічній площині, але й як засіб мобілізації громадян (наприклад, у зв'язку з виборами)⁴² і як засіб перерозподілу не лише символічних, але й цілком матеріальних благ (розміщення чи відмова у розміщенні тих чи інших об'єктів⁴³, залучення туристів, фінансування тощо). Власне, явно чи неявно саме цій меті — конструювання групи — слугують різного роду, у тому числі й цілком наукові, «пошуки ідентичностей», як національних чи інших, так і ідентичностей мешканця тієї чи іншої «регіональної столиці»⁴⁴.

Це не означає, що варто відмовитися від дослідження як самих соціальних спільнот, так і інтерпретацій соціального світу, які сприяють їхньому формуванню та (само)вираженню. Це означає, що необхідно брати до уваги неочевидність існування того, про що говорять, у нашому випадку — міської ідентичності. Головне ж соціологічне питання щодо вивчення ідентичностей взагалі і міської ідентичності зокрема можна, на наш погляд, сформулювати таким чином: «Як саме переживання власної (будь-якої) ідентичності впливає на поведінку?» Іншими словами, яка саме моя поведінка стає своєю причиною чи однією з причин переживання мною тієї чи іншої ідентичності? І навпаки, причиною якої саме моєї поведінки є та чи інша моя ідентичність?

¹ Ідентичність — «емоційно-когнітивний процес неусвідомлюваного ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком» (*Ідентифікація*//Психологія. Словарь/Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М., 1990. — С. 129–130).

² *Анциферова А. А., Соснин В. А.* Идентичность//Энциклопедический социологический словарь. — М., 1995. — С. 206.

³ Див., наприклад: *Ядов В. А.* Социальная идентификация в кризисном обществе//Социологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 35–52; *Социальные идентификации и идентичности*/С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. — К., 1996. — 185 с.; *Соціокультурні ідентичності та практики*/Під ред. А. Ручки. — К., 2002. — 315 с.

⁴ За великим рахунком, це був би класичний випадок роздвоєння особистості — шизофренії.

⁵ Це можливо завдяки тому, що виконання різних ролей, як правило, розведене у часі й залежить від конкретних ситуацій (тому цілком можливо, на наш погляд, говорити про ситуативність ідентичності).

⁶ Як і в цьому сенсі можуть розумітися по-різному, але найчастіше виступають як сукупність певних якостей, пов'язаних із соціальними позиціями.

⁷ «Ідентифікація — це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом або групою на підставі встановленого емоційного зв'язку» (*Ідентифікація*//Психологія. Словарь/Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М., 1990. — С. 130).

⁸ *Дюркгейм Э.* Самоубийство: Социологический этюд. — М., 1994. — 399 с.

⁹ Іншими словами, у часи соціальних змін люди не можуть «нормально» конструювати власну ідентичність і тому почуваються «погано», некомфортно, тоді як «добре» вони почувалися б у тому випадку, якби ідентичності були стабільними.

¹⁰ У той час як інші ідентичності (що перейшли з минулого), навпаки, часто існують лише у назвах, але не мають за собою означуваного, яке б втілювалося у практиці діючих індивідів. Див.: *Макеев С. А.* Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе//Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків, 1999. — С. 9–14.

¹¹ Тут доречно згадати, наприклад, «визначення ситуації» У. Томаса: «якщо ситуація визначається як реальна, то вона реальна за своїми наслідками» (Цит. за: *Юнин Л.* Социология культуры. — М., 1996. — С. 66).

¹² Тотожності у не надто строгому значенні, оскільки бачення тотожності або відмінності, визначення значущих критеріїв тотожності неоднозначне і найчастіше ситуативне.

¹³ Як ті, до яких індивід реально належить, так і референтні групи.

¹⁴ Як реальній, так і вигаданій — досить згадати так званих толкінівців, які навіть у відповіді на питання про власну групову приналежність інколи визначають себе як, наприклад, ельфів або хоббітів.

¹⁵ Пор. з міфом про «Золотий вік».

¹⁶ Цей аспект проблеми ідентичності (умовно можна назвати його історичним, ідеологічним або міфологічним) розглядається, найчастіше, у контексті так званої «історичної ідентичності», «історичної пам'яті» тощо — теми, що актуалізувалася у зв'язку з дослідженнями національної та етнічної ідентичності (див., наприклад: *Середа В. В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: Дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04/Інститут соціології НАН України. — К., 2006. — 240 с.).

¹⁷ Як приклад можна згадати праці М. Фуко, який розробляв ідею дискурсу та археології різних галузей знання (*Фуко М.* Археологія знання/Пер с фр.; общ. ред. Бр. Левченко. — К., 1996. — 208 с.).

¹⁸ *Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990. — 808 с.

¹⁹ *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии//Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. — Т. 21. — С. 307.

²⁰ «...Яким же є зміст цієї тільки формальної волі, — байдуже, окремої особи або держави, — звідки цей зміст виникає, й чому бажають саме цього, а не чогось іншого?» (*Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. — Т. 21. — С. 310).

²¹ Цей посередник може бути (і часто-густо є) дуже творчим у здійсненні своїх «посередницьких» функцій, оскільки соціальні відносини здебільшого лише задають рамки поведінки, вихід за які навряд чи можливий, але поведінка в межах яких дає певну міру свободи — не випадково один з відомих підручників з соціології має назву «Човен на алеях парку» (*Монсон П.* Лодка на аллеях парка: Введение в социологию: Пер. со швед. — М., 1995).

²² Див, наприклад: *Бурдьє П.* Социальное пространство и символическая власть//Бурдьє П. Начала. Choses dites: Пер. с фр. — М., 1994. — С. 181–207. Важливо також зауважити, що індивід ідентифікує себе з тими або іншими соціальними позиціями на підставі власних уявлень про всю структуру цих позицій. Як зазначають, наприклад, П. Бергер і Т. Лукман, ідентичності співвіднесені з «психологіями», тобто з усталеними у даному конкретному суспільстві чи групі інтерпретаціями, баченнями реальності в цілому (*Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания: Пер. с англ. Е. Руткевич. — М., 1995. — 336 с.).

²³ Що втілюється у певних назвах, які П. Бурдьє називає номінаціями (соціальних позицій).

²⁴ Найчастіше можна говорити не стільки про усвідомлення, скільки про відчуття своєї соціальної позиції, про почуття позиції, яку займають у соціальному просторі («sense of one's place»), яке, за словами П. Бурдьє, ближче до «класового

несвідомого», ніж до «свідомості класу» у марксистському значенні. Інша можлива для них назва — дискурсивні, такі, що пов'язані з певним баченням, інтерпретацією соціальної реальності — дискурсом (див., наприклад: *Середя В. В.* Вказ. праця).

²⁵ Для нашого суспільства розбіжність реальних та номінальних ідентичностей є вельми актуальною (див., наприклад: *Макеєв С. А.* Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць.* — Харків, 1999. — С. 9–14).

²⁶ Про це, зокрема, ішлося в іншій моїй статті (*Мусієздов А.* Социальная трансформация сквозь призму изменения идентичностей в украинском обществе // *Посткоммунистические трансформации: векторы, изменения, содержание* / Под. ред. О. Куценко. — Харьков, 2004. — С. 275–307).

²⁷ Див., наприклад: *Бурдьє П.* Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение // *Бурдьє П.* Социология политики: Пер. с фр. — М., 1993. — С. 33–52.

²⁸ Напевно, більшою мірою це стосується внутрішньоміської сегрегації, етнічного гето та інших ознак.

²⁹ Йдеться про містоутворювальні підприємства та інші організації (наприклад, науково-дослідні інститути), які значною мірою визначають соціальний склад мешканців міста, а також історію міста у сенсі «новий/старий» (що може визначати також і віковий склад населення міст) тощо.

³⁰ У термінології П. Бурдьє — мають подібний габітус, сформований подібними умовами.

³¹ Див., наприклад: *Качанов Ю. Л., Шматко Н. А.* Как возможна социальная группа? (к проблеме реальности в социологии) // *Социологические исследования.* — 1996. — № 2. — С. 90–104.

³² Ще М. Вебер як основні класоутворювальні ознаки, окрім влади і власності, виділяв також і престиж (*Вебер М.* Основные понятия стратификации // *Человек и общество. Хрестоматия* / Под ред. С. А. Макеєва. — К., 1999. — С. 85–106).

³³ Наприклад: «Це найбільш екологічно чисте місце!»

³⁴ Наприклад, «перша столиця» (Харків), «батьківщина козаків» (Запоріжжя), «мати міст руських» (Київ), «колиска трьох революцій» (Санкт-Петербург) тощо.

³⁵ Наприклад, престижними для проживання зазвичай вважаються райони міста, які мають гарне транспортне сполучення з центром міста та інфраструктуру, у яких немає промислових підприємств тощо.

³⁶ Так, наприклад, Харків у цьому значенні зазвичай розглядається:

— як «столиця Слобожанщини» (одне з перших великих міст у цьому регіоні);

— як «Перша столиця» (ймовірно, тепер уже далеко не усі, хто про це говорить чи чує, знають, що це пов'язане з тим, що у Харкові відбувся перший в Україні з'їзд рад, який проголосив Україну радянською республікою; сама історична подія відійшла на задній план, а горда назва збереглася);

— як місто, у якому знаходиться найстаріший у Східній Україні університет;

— як місто, з яким пов'язані імена Г. Квітки-Основ'яненка, К. Шульженко, М. Дунаєвського, Л. Гурченко, О. Яковлевої, Я. Клочкової та ін.;

— як місто, у якому було здійснено розщеплення атома;

— як місто, чисельність мешканців якого становить близько півтора мільйона чоловік.

Цей перелік висловів не є результатом проведеного дослідження, він базований виключно на суб'єктивних спостереженнях автора статті. Тільки останній вислів, як бачимо, не стосується історичних подій чи персонажів, однак на правах гіпотези можна припустити, що він опиниться далеко не на перших місцях за результатами відповідного дослідження.

³⁷ Див., наприклад: *Середа В. В.* Вказ. праця.

³⁸ Власне, будь-яке соціальне розрізнення репрезентується чи може бути репрезентоване через систему даних опозицій.

³⁹ Див., наприклад: *Гройс Б.* Утопия и обмен. — М., 1993. — 376 с.

⁴⁰ На правах гіпотези можна припустити, що до актуалізації міської ідентичності вдаються ті, хто не збирається виїжджати.

⁴¹ «Ми місто, а не якесь там село!», «Ми не гірше за інших!», «Ми не просто місто, а ...!», «Хоча формально ми не столиця, але не гірше!» тощо.

⁴² В обох випадках йдеться про реконструювання певної спільноти («Ми»).

⁴³ Наприклад, розміщення підприємств, здатних забезпечити місцевих жителів робочими місцями або відсутність тих же підприємств, які можуть погіршити екологічну обстановку чи зашкодити архітектурній цінності міста, що призведе, скажімо, до відтоку туристів тощо.

⁴⁴ У нашому випадку — це є, як не прикро, приклад ідеологічної зумовленості будь-якої соціогуманітарної науки. Красиво обґрунтувати подібне завдання неважко, пославшись на концепції постмодернізму: в епоху постмодерну руйнуються метанаративи (картини світу, ідеології), а отже, розмиваються ідентичності, які саме у рамках цих метанаративів отримували свою визначеність і, що важливіше, — загальнозначущість, тож соціальне замовлення полягає у їх (ідентичностей) виявленні.